

Arkadiusz LEWANDOWSKI

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

a.lewandowski@ukw.edu.pl

KRYZYS DEMOKRACJI JAKO PROCES

OD KRYZYSU ZAUFANIA DO DESTRUKCJI INSTYTUCJI

ABSTRACT

The Crisis of Democracy as a Process. From a Crisis of Trust to the Destruction of Institutions

The main goal of this article was to propose a theoretical model of the democratic crisis process from a dynamic perspective. This article contributes to crisis research by proposing a theoretical framework, i.e. a model of a dynamic approach to the crisis distinguishing individual elements of the process and the relationships between them. The model of crisis of democracy as a process can be a useful analytical tool for examining the issue of contemporary political changes. Key to the topic discussed were the crisis of trust, the destruction of institutions and populist politics. Based on the proposed model, it is important that in crisis matters we can talk about a linear process as a sequence of events and phenomena that follow each other and are interdependent, but this relationship is not always reversible. It is also important to jointly analyse the factors influencing the crisis of trust as a conglomerate of interdependent and supportive phenomena and to take into account the aspect of emotions and subjective assessments.

Keywords: crisis of democracy, populism, populist politics, crisis of trust

Słowa kluczowe: kryzys demokracji, populizm, polityka populistyczna, kryzys zaufania

WPROWADZENIE

Dyskusja naukowa na temat kryzysu demokracji liberalnej jest wielowątkowa i wieloaspektowa. Dotychczasowe badania oraz ujęcia determinują potrzebę systematyzacji osiągniętych wyników oraz stosowania prób całościowego podejścia do tego zagadnienia.

Powyższa refleksja stanowi motywację dla podjętego w artykule działania naukowego. Celem tekstu jest bowiem konceptualizacja teoretycznego modelu, ujmującego kryzys demokracji w perspektywie dynamicznej, procesualnej, obejmującej zarówno przyczyny i przebieg tego procesu, jak i jego konsekwencje. W takim ujęciu tkwi potencjał ukazania etapowości całego zjawiska, jego faz i wzajemnych (współ)zależności, jakie występują pomiędzy poszczególnymi elementami. Równie istotnym celem z perspektywy realizacji głównego zadania jest wpisanie w proponowany model zjawiska polityki populistycznej oraz określenie zależności między nią a wspomnianym kryzysem. Relacja pomiędzy tymi dwoma fenomenami również wymaga modelowego określenia ze względu na obecne w literaturze tendencje do łączenia ich ze sobą w sposób uproszczony i jednowymiarowy, często ograniczony do konkluzji o negatywnym wpływie populizmu na demokrację.

Tekst ma charakter teoretyczny i taka płaszczyzna rozważań stanowi jego istotę oraz przedmiot zainteresowania. Tym samym ukierunkowany jest na krytyczną analizę i konstruktywne uporządkowanie dotychczasowej wiedzy o kryzysie demokracji liberalnej oraz zaprezentowanie na tym gruncie modelowej propozycji, co z kolei determinuje dobór metod badawczych w postaci triangulacji metod: *desk research*, systemowej oraz analizy treści.

Na wstępie należy również zaznaczyć, że realizowane w niniejszym tekście rozważania na temat kryzysu demokracji zostały osadzone w eksplanacyjnym podejściu do badań nad kryzysem demokracji. Zasadniczym założeniem takiego ujęcia jest dążenie do zdiagnozowania źródeł i zrozumienia sytuacji, w której ugrupowania określane jako populistyczne zyskują popularność na tyle, aby coraz skuteczniej rywalizować o władzę. To z kolei pozwala im w przypadku sukcesu wyborczego dokonywać destrukcji instytucji charakterystycznych dla współczesnych demokracji liberalnych. Podejście eksplanacyjne traktuje dobre wyniki oraz zwycięstwa populistów nie jako bezpośrednie źródło kryzysu demokracji, ale jako efekt procesów, które rozgrywały się na przestrzeni wielu dekad i mają swoje początki w mechanizmach funkcjonowania państwa demoliberalnego, jakie uformowało się po II wojnie światowej. Co więcej, podejście to akcentuje niejako „naturalność” zjawiska populizmu w warunkach współczesnych demokracji. W ramach perspektywy eksplanacyjnej uwaga zostaje skupiona na poszukiwaniu przyczyn sytuacji, w której kryzys zaufania do demoliberalnych instytucji przekłada się na brak poczucia konieczności ich ochrony przed destrukcją¹.

¹ Szerzej na temat podejścia eksplanacyjnego zob.: A. Lewandowski, *Endogenne źródła kryzysu demokracji liberalnej jako przedmiot badań*, „Horyzonty Polityki” 2022, nr 13(44), s. 88-91; tenże,

KRYZYS DEMOKRACJI JAKO KATEGORIA TEORETYCZNA

Podjęcie tytułowego problemu wymaga w pierwszej kolejności zachowania precyzji teoretycznej dotyczącej zagadnienia kryzysu demokracji liberalnej. Jak zostało na wstępie wspomniane, wielość badań determinuje potrzebę ustalenia wspólnego punktu wyjścia dla dyskusji naukowej w postaci semantycznego minimum, które pozwoli uniknąć metodologicznych i teoretycznych kontrowersji oraz niedomówień, a w konsekwencji – zagrożenia wpadnięcia w pułapkę nauk hermeneutycznych w rozumieniu Stephana Fuchsa², czego efektem zamiast rozwijania kolejnych badań byłyby niekończące się dysputy i spory o teoretyczne oraz badawcze perspektywy, a także o aparat pojęciowy³.

Przegląd literatury przedmiotu z ostatnich lat pozwala stwierdzić, iż ustalenia oraz publikacje poświęcone kryzysowi demokracji⁴ nie tylko stały się widocznym i znaczącym elementem w przestrzeni naukowej, lecz także pozwalają mówić o wykrystalizowaniu się studiów nad owym kryzysem. W ich ramach możliwe jest zarówno wyodrębnienie głównych perspektyw badań w tym zakresie, jak i wyróżnienie minimum trzech – wydaje się, że zasadniczych – interpretacji i charakterystyk wskazanego fenomenu. Kryzys demokracji traktować można zatem w trojaki sposób:

- Po pierwsze, jako destrukcję instytucji i reguł, które stanowią o istocie współczesnej demokracji liberalnej. Do tego swoistego demoliberalnego kanonu zaliczyć możemy zasady i instytucjonalne emanacje praworządności, gwarancji praw i wolności obywatelskich, ochronę mniejszości czy też wolność mediów oraz kluczowe w tym aspekcie, niebudzące kontrowersji, wolne i demokratyczne wybory np. przedstawicieli do parlamentu⁵. W tym ujęciu o kryzysie można mówić w sytuacji, gdy którykolwiek ze standardów państwa demoliberalnego przestaje funkcjonować poprawnie lub wręcz istnieć. Ocena kondycji demokracji może podlegać niuansowaniu, jak

Uwarunkowania politycznej kontestacji w perspektywie studiów nad kryzysem demokracji liberalnej, „Teoria Polityki” 2023, nr 7, s. 102-110.

² S. Fuchs, *Three Sociological Epistemologies*, „Sociological Perspectives” 1993, vol. 36, nr 1, s. 23-44.

³ Ł. Afeltowicz, K. Pietrowicz, *Koniec socjologii, jaką znamy, czyli o maszynach społecznych i inżynierii socjologicznej*, „Studia Socjologiczne” 2008, nr 3(190), s. 53-54.

⁴ Zob. J. Kurlantzick, *Democracy in Retreat: The Revolt of the Middle Class and the Worldwide Decline of Representative Government*, New Haven 2013; N. Urbinati, *Reflections on the Meaning of the „Crisis of Democracy”*, „Democratic Theory” 2016, vol. 3(1); J. Zielonka, *Kontrrewolucja. Liberalna Europa w odwróceniu*, przeł. J. Bednarek, Warszawa 2018; R. Wodak, *Entering the ‘Post-Shame Era’: The Rise of Illiberal Democracy, Populism and Neo-Authoritarianism in Europe*, „Global Discourse” 2019, vol. 9(1), s. 195-213; M. Migalski, *Nieludzki ustrój. Jak nauki biologiczne wyjaśniają kryzys demokracji liberalnej oraz wskazują sposoby jej obrony*, Łódź 2020; S. Levitsky, D. Ziblatt, *Tyranny of the Minority: How to Reverse an Authoritarian Turn, and Forge a Democracy for All*, London 2023.

⁵ Zob. R.A. Dahl, *Demokracja i jej krytycy*, przeł. S. Amsterdamski, Kraków 1995, s. 310-311; A. Antoszewski, *Współczesne teorie demokracji*, Warszawa 2016, s. 81; M. Bankowicz, *Teoria demokracji liberalnej i krytyka demokracji populistycznej według Giovanniego Sartoriego*, [w:] *Miedzy demokracją liberalną a nieliberalną*, red. K. Walecka, K. Wojtas, Kraków 2021, s. 30-33.

np. w ramach Światowego Indeksu Demokracji, gdzie wyróżnia się demokracje pełne, demokracje wadliwe, systemy hybrydowe i systemy autorytarne⁶. Może być również oceniana w trybie absolutystycznym, gdzie najmniejsze uchybienie interpretowane będzie jako odejście od demokracji w jej liberalnej wersji⁷.

- Po drugie, jako problem zaufania do wybieralnych instytucji (szerzej do systemu politycznego), zanik identyfikacji partyjnej i kryzys poparcia dla „starych” partii politycznych, przywództwa oraz komunikacji na linii elity – obywatele czy też szerzej kryzys reprezentacji⁸. Istotą tak definiowanego kryzysu demokracji jest problem zaufania do instytucji oraz procesów, jakie rozgrywają się w demoliberalnym systemie politycznym, a także zaufania do elit politycznych i prowadzonej przez nich polityki państwa⁹.
- Po trzecie, jako napięcie na poziomie idei między liberalizmem a demokracją, które przejawia się w dominacji wartości liberalnych (wolność, jednostka) nad demokratycznymi (egalitaryzm). Problem ten w literaturze przedmiotu określany jest różnorodnie (jako problem paradygmatu liberalnego¹⁰, kryzys idei regulującej świat społeczno-polityczny¹¹ bądź też kryzys języka opisującego współczesny świat¹²), niemniej jednak doczekał się już rozwiniętej tradycji badań¹³. Z perspektywy

⁶ Democracy Index 2022, [online] <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2022/>, 29 X 2023.

⁷ Por. F. Zakaria, *The Rise of Illiberal Democracy*, „Foreign Affairs” 1997, vol. 76(6); A. Przeworski, *Crisis of Democracy*, Cambridge 2019; K. Olender, *Globalne procesy erozji demokracji w perspektywie czynników politycznych, społecznych i medialnych*, „Horyzonty Polityki” 2021, nr 12(39), s. 91.

⁸ A. Kasińska-Metryka, *Demokracja liberalna w okowach „nowego populizmu”*, [w:] *Zmierzch demokracji liberalnej?*, red. K.A. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak, Warszawa 2018, s. 124; R. Eatwell, M. Goodwin, *Narodowy populizm. Zamach na liberalną demokrację*, przeł. W. Kurylak, Katowice 2020, s. 22; J.W. Müller, *Demokracja rządzi*, przeł. T. Sawczuk, Warszawa 2022, s. 67-75; P. Sadura, S. Sierakowski, *Społeczeństwo populistów*, Warszawa 2023.

⁹ D. della Porta, *Can Democracy Be Saved? Participation, Deliberation and Social Movements*, Cambridge 2013; P. Norris, *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*, Cambridge 2011; K. Wojtas, *Partie populistyczne w Czechach i na Słowacji*, Warszawa 2011, s. 136; K. Walecka, *Przekraczając Rubikon – między kryzysem a upadkiem demokracji*, [w:] *Między demokracją liberalną a noliberalną...*, s. 39-40.

¹⁰ A. Niedźwiedzki, *Ewolucja liberalnego paradygmatu prawa i gospodarki międzynarodowej*, [w:] *Utopie i dystopie: wizje polityki i ustrojów politycznych*, red. M. Jastrzębski, W. Trempała, M. Waldoch, Bydgoszcz 2021.

¹¹ R. Rosicki, *Kryzys demokracji liberalnej – wybrane problemy rządzenia, legitymizacji i reprezentacji*, [w:] *Od teorii do praktyki politycznej. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Zbigniewowi Błokowi z okazji 40-lecia pracy naukowej i 70-lecia urodzin*, red. M. Kołodziejczak, R. Rosicki, Poznań, 2012.

¹² B. Markowska, *Epistemologiczne źródła kryzysu demokracji liberalnej*, „Civitas. Studia z Filozofii Polityki” 2018, nr 22, s. 56-57.

¹³ Zob. S. Filipowicz, *Kryzys demokracji. Krok w kierunku diagnozy*, [w:] *Demokratyczne i niedemokratyczne reżimy polityczne*, red. J.G. Otto, Warszawa 2015; L. Nowak, *Krucze podstawy liberalnej demokracji*, [w:] *Zmierzch demokracji liberalnej...*; Ł. Rozen, *Liberalizm i demokracja jako fundamentalny dylemat współczesnej polityki*, [w:] *Zmierzch demokracji liberalnej...*; B. Markowska, *Epistemologiczne źródła...*, s. 50-70; A. Sulikowski, *Demoliberalizm, populizm, autorytaryzm. Kryzys hegemonii i poszukiwanie*

zagadnienia podjętego w niniejszym artykule istotne jest to, że ideowe tło stanowi uzupełnienie dla przywołanych rozumień kryzysu.

Zaprezentowana powyżej typologia charakterystyk kryzysu nie jest jedyną i wyczerpującą zagadnienie, jednakże wydaje się wskazywać kluczowe jego aspekty, z jednej strony komplementarne wobec siebie, z drugiej jednak – skupiające się na dwóch, w mojej perspektywie, krańcowych wręcz etapach kryzysu: kryzysie zaufania i destrukcji instytucji. Proponowane ujęcie można traktować jako tożsame z przedstawionym przez Yaschę Mounka rozróżnieniem w rozumieniu kryzysu jako demokracji bez praw i praw bez demokracji¹⁴. Oba wymienione stany można bowiem odnieść do przywołanych powyżej krańcowych etapów: a) kryzysu zaufania wynikającego z przerostu prawa (rozumianego szeroko jako nadrzędność procedur, technokratyzacja i elitaryzacja polityki) nad esencją demokracji w postaci realizowania postulatów ludu i w konsekwencji odwrotu obywateli od demokracji; b) kryzysu (destrukcji) instytucji „pokonanych” przez demokrację rozumianą jako prymat woli większości nad zasadami legalizmu i skodyfikowanymi procedurami oraz zasadami demoliberalnymi.

KRYZYS DEMOKRACJI JAKO PROCES

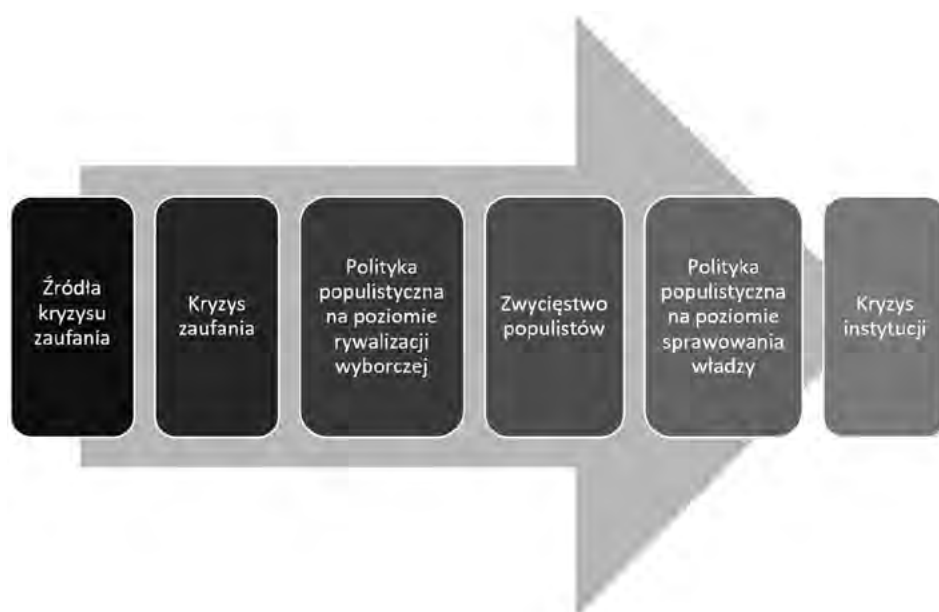
Realizując wymienione we wstępie postulaty badawcze, proponowany model kryzysu demokracji z jednej strony odnosi się do identyfikacji kryzysu jako braku zaufania i destrukcji instytucji, z drugiej strony przyjmuje charakter dynamicznego procesu. Tym samym pozwala nie tylko przezwyciężyć ograniczenia wynikające ze statycznego postrzegania kryzysu, lecz także przy zastosowaniu perspektywy systemowej odpowiedzieć na pytanie o proces, jaki rozgrywa się w „czarnej skrzynce”, czyli w przestrzeni pomiędzy dwoma kluczowymi dla kryzysu momentami.

W dynamicznym ujęciu kryzysu demokracji wydzieliłem zasadnicze etapy: pojawienie się, a następnie wzmocnienie oddziaływania zjawisk i procesów, które stanowią źródła zaniku zaufania do instytucji państwa; kryzys tegoż zaufania; aktywność populistów na poziomie języka i dyskursu politycznego w ramach rywalizacji politycznej, w tym wyborczej; osiągnięcie przez populistów poziomu relewancji politycznej uprawniającego do (współ)udziału w rządzeniu państwem; politykę populistyczną na poziomie realnego wpływu na działania państwa i instytucji państwowych oraz w ich konsekwencji; realne zmiany systemu politycznego, które oznaczają destrukcję instytucji państwa demoliberalnego (całość procesu przedstawia rysunek 1).

(nowego) prawniczego logosu, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, nr 42(3), s. 39; B. Szlachta, *Demokracja liberalna. Źródła, ustanowienie (?) i kres (?)*, Warszawa 2022; L. Nowak, *Nieoświecone masy i egoistyczne elity. Przyczynek do sporu o źródła kryzysu demokracji liberalnej*, „Myśl Polityczna. Political Thought” 2022, nr 2(13), s. 33-58.

¹⁴ Y. Mounk, *Lud kontra demokracja. Dlaczego nasza wolność jest w niebezpieczeństwie i jak ją ocalić*, przeł. K. Gucio, Warszawa 2019, s. 42-43, 45.

Rysunek 1. Kryzys demokracji liberalnej jako proces – model

Źródło: opracowanie własne.

a. Kryzys zaufania i jego źródła

Jako pierwszy etap w procesie kryzysu umiejscowiłem nie tyle pojawienie się, co wzrost znaczenia źródeł prowadzących do obniżenia poziomu zaufania do instytucji państwa, elit, systemu politycznego itp. Zagadnienie to uznałem za swoisty początek procesu kryzysu, ponieważ podważanie skuteczności funkcjonowania demokracji liberalnej i jej samej było naturalną konsekwencją braku przekonania o możliwości zaspokojenia potrzeb przez jednostkę czy też wspólnotę w ramach określonego systemu. Za Agnieszką Kasińską i Rafałem Dudałą można mówić o triadzie zależności między zaufaniem, legitymizacją władzy a stabilnością rządu¹⁵.

Przedłożone stanowisko uwzględnia istotne znaczenie subiektywnych, często powstających w towarzystwie zarówno indywidualnych, jak i grupowych emocji, interpretacji dokonywanych przez aktorów społecznych¹⁶. Jest to o tyle istotne, że spojrzenie przez pryzmat społecznych źródeł kryzysu pozwala w rozważaniach nad nim uchwycić szerszą perspektywę i wyjść poza wyjaśnienie, że za kryzys demokracji odpowiedzialni są populiści, którzy w ramach swojego dyskursu i działania wykorzystują naiwny elektorat. Pozwala zatem uwzględnić w omawianym procesie obok instytucji politycznych

¹⁵ A. Kasińska, R. Dudała, *Demokracje zbuntowane*, Kielce 2022, s. 21.

¹⁶ A. Siewierska-Chmaj, *Polityka strachu. Jak strach zabija demokrację*, Toruń 2023, s. 12.

także zbiorowych i indywidualnych aktorów społecznych (grupy społeczne, wspólnoty polityczne) jako jego istotne elementy.

W tym aspekcie zwrócenie uwagi na źródła zaniku zaufania do demokracji liberalnej w znaczeniu ogólnym, a także do partii politycznych, instytucji państwa czy też elit politycznych w rozumieniu szczegółowym prowadzi ku popytowej stronie populizmu¹⁷. Znajduje się ona bowiem w relacji z omawianymi poniżej źródłami kryzysu, a przez wzgląd na społeczne postawy elektoratu i skłonności wyborcze stanowi zasoby dla polityki populistycznej realizowanej chociażby na poziomie dyskursu i retoryki politycznej¹⁸.

Jak zatem diagnozować źródła kryzysu zaufania do demokracji liberalnej? Odpowiadając na tak sformułowane pytanie, za istotne uznaję określić, czy źródła te nie powinny być klasyfikowane jako występujące jednocześnie i punktowo. Mówimy tu raczej o rozciągniętym w czasie procesie, poprzedzającym zaistnienie na intensywnym poziomie polityki populistycznej. Podejście to trafnie scharakteryzował wspomniany już wcześniej Mounk, który wyraźnie wskazał kluczowe dla badań nad źródłami kryzysu dyspozycje. Proponuje on bowiem, aby w ramach badań nad kryzysem demokracji obecne było: a) wyjście poza lokalne konteksty; b) poszukiwanie źródeł kryzysu w perspektywie szerszej niż ostatnie dekady (np. szerzej niż jako efekt kryzysu ekonomicznego z 2008 roku i kryzysu migracyjnego); c) uznanie przyczyn kulturowych i gospodarczych za współzależne; d) założenie, że strukturalne czynniki sprzyjające populizmowi nie objawiają się bezpośrednio i w sposób oczywisty¹⁹.

Wykorzystując wskazane założenia, proponuję typologię zasadniczych uwarunkowań, które wpływają na spadek wspomnianego zaufania, jednocześnie są współzależne od siebie i współtworzą swoiste środowisko dla procesu kryzysu demokracji liberalnej. Są nimi takie kwestie jak: społeczno-kulturowe uwarunkowania poczucia zagrożenia tożsamości (m.in. procesy migracji i starzenia się społeczeństw oraz ich laicyzacji), spowolnienie gospodarcze (ewentualnie zahamowanie dotychczasowego tempa wzrostu), związana z elitaryzacją i technokratyzacją specyfika współczesnych demokracji czy wreszcie zmiany sposobów komunikacji²⁰. W przypadku Europy Środkowej ważnym czynnikiem w omawianym kontekście jest również systemowa transformacja, której specyfika przejawiała się w jej imitacyjnym charakterze²¹ (szczegółowo typologię uwarunkowań przedstawia rysunek 2).

¹⁷ Zob. B. Stanley, *A New Populist Divide? Correspondences of Supply and Demand in the 2015 Polish Parliamentary Elections*, „East European Politics and Societies: and Cultures” 2019, vol. 33(1), s. 3-4; R. Heinisch, V. Jansesberger, *Lacking Control – Analysing the Demand Side of Populist Party Support*, „European Politics and Society” 2022, vol. 25(2).

¹⁸ B. Moffitt, *The Populism/Anti-Populism Divide in Western Europe*, „Democratic Theory” 2018, vol. 5(2), s. 3-4.

¹⁹ Y. Mounk, *Lud kontra...*, s. 169.

²⁰ Zob. Y. Mounk, *Lud kontra...*; R. Eatwell, M. Goodwin, *Narodowy populizm...*

²¹ Zob. M. Ziółkowski, *O imitacyjnej modernizacji społeczeństwa polskiego*, [w:] *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości, więzi społeczne czasów transformacji*, red. P. Sztompka, Warszawa 1999; I. Krastew, S. Holmes, *Światło, które zgąsło. Jak Zachód zawiódł swoich wyznawców*, przeł. A. Paszkowska, Warszawa 2020.

Rysunek 2. Typologia źródeł determinujących spadek zaufania do demokracji liberalnej

Zagrożona tożsamość	• Zmiany demograficzne, migracje, starzenie się społeczeństw • Odejście od tradycyjnych wartości • Poczucie utraty godności i politycznej podmiotowości w wyniku polityk „mniejszościowych”
Technokratyzacja i elitaryzacja demokracji	• Spadek zaufania do elit • Niemożność uzyskania społecznego uznania
Spowolnienie gospodarcze	• Nierówności ekonomiczne • Spowolnienie gospodarcze i ograniczenia w podnoszeniu poziomu życia • Poczucie utraty godności i politycznej podmiotowości ze względu na rozwarstwienie ekonomiczne
Zmiana metod komunikacji / rozwój nowych technologii	• Bariery informacyjne • Polaryzacja społeczeństwa i plemiennosc dyskusji • Radykalizacja poglądów oraz postaw społecznych i politycznych
Transformacja imitacyjna i hegemonia neoliberalizmu	• Wygrani / przegrani transformacji

Źródło: opracowanie własne.

Zgodnie z dyspozycją m.in. Elżbiety Korolczuk czynniki ekonomiczne i kulturowe uznają za współzależne i jednocześnie komplementarne. Ich połączenie prowadzi bowiem do tego samego, istotnego w kontekście zaniku zaufania problemu, czyli poczucia wykluczenia ze sfery politycznej²².

Elementem tegoż wykluczenia w największym stopniu stała się subiektywna deprywacja, która ma determinanty zarówno ekonomiczne, kulturowe, jak i wynikające z elitaryzacji demokracji. W wymiarze ekonomicznym subiektywna deprywacja oznacza niezgodność między uzasadnionymi oczekiwaniami jednostki (lub grupy) wobec rzeczywistości a stanem faktycznym, co w konsekwencji przekłada się na społeczne niezadowolenie²³. Deprywacja w takim ujęciu ma charakter względny dlatego, że może dotyczyć osób słabiej i lepiej uposażonych, znajdujących się praktycznie w każdym miejscu stratyfikacji społecznej i mających różne ambicje i życiowe aspiracje. W tym kontekście

²² Zob. E. Korolczuk, *Populizm, nierówności i uwiąd obywatelstwa socjalnego*, [w:] *Almanach 2019-2020*, red. J. Żakowski, Warszawa 2019; R.F. Inglehart, P. Norris, *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*, „Harvard Kennedy School Faculty Research Working Papers” 2016, nr RWP16-026.

²³ Zob. D.F. Aberle, *A Note on Relative Deprivation Theory as Applied to Millenarian and Other Cult Movements*, Haga 1962.

to nie rzeczywisty poziom życia (nawet wysoki), ale niezaspokojenie aspiracji generuje poczucie niezadowolenia. Z perspektywy podjętego zagadnienia ważne jest również to, że subiektywna deprywacja odnosi się do problematyki nierówności społecznych oraz ubóstwa w wymiarze społeczno-moralnym, wykraczającym w swojej istocie poza wyłącznie aspekt ekonomiczny. Można w jej ramach uwzględniać takie kwestie jak pozycja i status społeczny, poszanowanie godności, stygmatyzacja czy też nierówności w dziedzinie praw obywatelskich. Deprywacja to zatem nie tyle problem osób słabiej uposażonych, ile raczej problem osób niemających możliwości dokonywania wyboru i osiągnięcia innego/lepszego życia z powodu ograniczeń strukturalnych, statusowych lub braku środków czy kompetencji²⁴.

Znaczenie subiektywnej deprywacji dla zaufania do demokracji stało się w ostatnich latach znaczące ze względu na proces, który za Moisésem Naímem określić można *rewolucją mentalności*²⁵. Jak interpretowali tę koncepcję polscy badacze, poprawa warunków życia i zwiększenie zarobków stanowią źródło kolejnych oczekiwań podnoszenia poziomu jakości usług, towarów, a także poprawy poziomu rządów i uprawiania polityki rozumianej jako zarządzanie państwem²⁶.

Zagadnienia kulturowe, które stanowią uzupełnienie warstwy ekonomicznej deprywacji, dotyczą subiektywnego poczucia zagrożenia dotychczasowego zarówno jednostkowego, jak i wspólnotowego sposobu życia, preferowanych wartości i norm społecznych. Prowadzi to do przywołanego przez Annę Siewierską-Chmaj zagadnienia *paniki moralnej*, wzmaganej przez media społecznościowe²⁷. Przekonanie to wynika z trzech zjawisk: subiektywnie ocenianego zagrożenia spowodowanego migracjami (szczególnie w kontekście zmian demograficznych i starzejących się społeczeństw), zmian społecznych związanych m.in. z laicyzacją i wreszcie z polityki „pro-mniejszościowej” realizowanej przez demoliberalne elity i stanowiącej istotny element współczesnej demokracji liberalnej²⁸. Jak pisała Ewa Nalewajko, odwołując się do ustaleń Francisca Panizzy, populizmowi sprzyjają warunki zmian gospodarczych, kulturalnych czy społecznych, które z jednej strony powodują *zacieranie dawnych tożsamości społecznych, a z drugiej – wiążą się ze spadkiem zaufania do państwa i załamaniem wiary w to, że dotychczasowe elity i istniejący system polityczny są w stanie zaprowadzić ład w nowych warunkach*²⁹.

Trzecią płaszczyzną, która nakłada się na wątki kulturowe oraz ekonomiczne, jest specyfika współczesnej demokracji liberalnej wyrażona w kategorii elitaryzacji systemu.

²⁴ P. Broda-Wysocki, *Paradygmat analiz ubóstwa i wykluczenia społecznego*, „Przegląd Europejski” 2021, nr 2, s. 13.

²⁵ M. Naím, *The End of Power: From Boardrooms to Battlefields and Churches to States, Why Being In Charge Isn't What It Used to Be*, New York 2013, s. 64-72.

²⁶ A. Zybertowicz, M. Gurtowski, K. Tamborska, M. Trawiński, J. Waszewski, *Samobójstwo Oświecenia? Jak neuronauka i nowe technologie pustoszą ludzki świat*, Kraków 2015, s. 415.

²⁷ A. Siewierska-Chmaj, *Polityka strachu...*, s. 51-52.

²⁸ R. Eatwell, M. Goodwin, *Narodowy populizm...*, s. 148; Y. Mounk, *Lud kontra...*, s. 211-214.

²⁹ E. Nalewajko, *Między populistycznym a liberalnym. Style polityczne w Polsce po roku 1989*, Warszawa 2013, s. 57; Por. F. Panizza, *Introduction: Populism and the Mirror of Democracy*, [w:] *Populism and the Mirror of Democracy*, red. F. Panizza, London–New York 2005, s. 58.

Za przejawy tego procesu uznaje się chociażby ograniczenia wpływu obywateli na personalne wybory w wielu centralnych instytucjach publicznych oraz rosnącą rolę aktorów pozbawionych odpowiedzialności wyborczej, takich jak międzynarodowe instytucje polityczne oraz korporacje³⁰. Proces ten, co naturalne, nie rozpoczął się w ostatnich latach, a jego przebieg ma charakter płynny, niemniej jednak dopiero w ostatnich dekadach stał się istotną determinantą dla politycznych wyborów.

Wymienione powyżej trzy poziomy – ekonomiczny, kulturowy i polityczny – składają się na jedno zjawisko, które w ramach teorii subiektywnej depriwacji można określić jako znaczące zaistnienie *nierówności w sferze dystrybucji godności, głosu i widzialności*³¹. Dlaczego jednak zmiany, które przecież zaszły już jakiś czas temu, właśnie w ostatnich dekadach stały się bardziej zauważalne i rezonujące ze społeczeństwem? Za ten czynnik uznaję zmiany technologiczne, które nie tylko zmieniły sposób oraz filozofię komunikacji społecznej, lecz także wpłynęły na metody zarządzania instytucjami państwa, jak i samym państwem. Przepływ informacji, ich natężenie i jednocześnie rozproszenie, a tym samym niemożność ich selekcji i kanalizowania w postaci dominującej w skali całego społeczeństwa agendy sprawiły, że możemy mówić o radykalnej zmianie w przestrzeni zarówno medialnej, jak i społecznej i politycznej. W konsekwencji pojawiły się m.in. bańki informacyjne i sprzężone z nimi wojny plemion. Zwiększyła się podatność obywateli na fałszywe informacje oraz radykalizację politycznych poglądów i postaw³². Tym samym dyskusje nad istotnymi problemami społeczno-politycznymi, w szczególności tymi rudymmentarnymi dla życia człowieka, związanymi z jego niezaspokojonymi aspiracjami i wartościami – wypchnięte zostały poza obszar ewentualnego skutecznego porozumiewania się³³.

W warunkach polskich (a także innych państw przechodzących przez proces transformacji systemowej) za ważny czynnik należy również uznać kształt i przebieg transformacji. Bartek Pytlas podkreśla, że transformacja w Europie Środkowej miała takie samo znaczenie dla współczesnej kondycji państw demokratycznych, jak modernizacja w Europie Zachodniej³⁴. W tym aspekcie należy podkreślić neoliberalny charakter owej transformacji, który determinował przebieg przemian ekonomicznych.

³⁰ Zob. F. Bealey, *Democratic Elitism and the Autonomy of Elites*, „International Political Science Review” 1996, vol. 17(3); Ch. Lasch, *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*, London–New York 1995; C. Crouch, *Post-Democracy*, Oxford 2004; F. Vibert, *The Rise of the Unelected Democracy and the New Separation of Powers*, Cambridge 2007.

³¹ E. Korolczuk, *Populizm, nierówności...*

³² Zob. Y. Mounk, *Lud kontra...*, s. 178-186; D. Runciman, *Jak kończy się demokracja*, przeł. S. Żuchowski, Warszawa 2019, s. 165-177; S. Zuboff, *Odgórny zamach stanu*, [w:] tejże, *Wiek kapitalizmu inwigilacji. Walka o przyszłość ludzkości na nowej granicy władzy*, przeł. A. Unterschuetz, Poznań 2020.

³³ M. Szuldrzyński, *Media społecznościowe kontra liberalna demokracja, jaką znamy*, [w:] *Znaczenie nowych technologii dla jakości systemu politycznego. Ujęcie politologiczne, prawne i socjologiczne*, red. M. Bernaczyk, T. Gąsior, J. Misiuna, M. Serowaniec, Toruń 2020, s. 35-37; B. Balicki, *Odmowa komunikowania jako narzędzie w organizacji społecznej. Prolegomena*, „Dyskurs i Dialog” 2022, nr 9, s. 20-21.

³⁴ B. Pytlas, *Radical Right Politics in East and West: Distinctive yet Equivalent*, „Sociology Compass” 2018, vol. 12(11).

Jak konkluduje m.in. Michał Buchowski, przemiany, jakie miały miejsce po 1989 roku, rozgrywały się w warunkach „naturalizacji” zasad neoliberalnej gospodarki rynkowej, co oznaczało przyjmowanie jej zasad przez elity za oczywiste i bezalternatywne³⁵. Proces ten jednak odbywał się w otoczeniu niezrozumienia problemów przeciętnego człowieka przez elity. Oceny transformacji inaczej bowiem wyglądały z perspektywy ponoszącego koszty psychiczno-moralne społeczeństwa³⁶, które po początkowym entuzjazmie z coraz większym dystansem, a nawet dezaprobatą przyjmowało kolejne lata transformacji gospodarczej³⁷. Z kolei na poziomie dyskursu publicznego przy udziale elit przebieg transformacji został poddany procesowi *zmitologizowania pozytywów gospodarki rynkowej oraz stworzenia jej utopii*³⁸. W konsekwencji, jak zaznaczają Iwan Krastew i Stephen Holmes, po ponad dwóch burzliwych dekadach przemian opartych na *zasadzie entuzjastycznego kopiowania* społeczny entuzjazm uległ wyczerpaniu, a *wady politycznego naśladownictwa stały się już zbyt widoczne*³⁹.

b. Polityka populistyczna

Przedstawiony w poprzedniej części pracy kanon zjawisk stanowi kapitał czy – jak to ujmie Ewa Nalewajko – *katalizator*⁴⁰ dla polityki populistycznej, która rozgrywa się na dwóch płaszczyznach: dyskursywnej i rzeczywistego sprawowania władzy. Z perspektywy tytułowego procesu owa polityka znajduje się między zanikiem zaufania a destrukcją instytucji i stanowi istotę połączenia kryzysu demokracji z populizmem.

Sama kategoria polityki populistycznej jest wypadkową zarówno krytycznego ustosunkowania się do obecnej w literaturze wieloznaczności kategorii populizmu, jak i utożsamiania go w głównej mierze z ideologią, dyskursem, strategią polityczną czy też stylem politycznego działania⁴¹. Czerpiąc z tychże interpretacji, starając się jednocześnie określić granicę pomiędzy tradycyjnie pojmowanym populizmem a zjawiskiem,

³⁵ M. Buchowski, *Czyścić. Antropologia neoliberalnego postsocjalizmu*, Poznań 2017, s. 25. Zob. W. Woźniak, *Nierówności społeczne w polskim dyskursie politycznym*, Warszawa 2012, s. 208.

³⁶ A. Wolff-Powęska, *Oswojona rewolucja. Europa Środkowo-Wschodnia w procesie demokratyzacji*, Poznań 1998, s. 100.

³⁷ Zob. A. Laska, *Sprawiedliwość społeczna w dyskursie polskiej zmiany systemowej*, Toruń 2011; A. Fordoński, *Opinia publiczna wobec planu Balcerowicza*, „Societas et Ius” 2014, nr 3.

³⁸ A. Laska, *Mit „sprawiedliwej normalności” w społecznym wymiarze dyskursu tranzyycji systemowej w Polsce*, [w:] *Ustrój państwa w polskiej myśli politycznej XX-XXI wieku*, red. A. Lewandowski, A. Meller, W. Wojdyło, Toruń 2011, s. 536.

³⁹ I. Krastew, S. Holmes, *Światło, które zgasło...*

⁴⁰ E. Nalewajko, *Między populistycznym...*, s. 45.

⁴¹ Zob. K. Weyland, *Clarifying a Contested Concept: Populism In the Study of Latin American Politics*, „Comparative Politics” 2001, vol. 34(1), s. 1-22; N. Gidron, B. Bonikowski, *Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda*, „Weatherhead Working Paper Series” 2013, nr 13-0004; E. Nalewajko, *Między populistycznym...*, s. 13-32, 56-82; P. Aslanidis, *Is Populism an Ideology? A Refutation and a New Perspective*, „Political Studies” 2015, vol. 64(1), s. 88-104; A. Lipiński, A. Stępińska, *Współczesne badania nad populizmem – wybrane dylematy i kluczowe podejścia*, [w:] *Badania nad dyskursem populistycznym: wybrane podejścia*, red. A. Stępińska, A. Lipiński, Poznań 2020, s. 5-22.

z którym mamy do czynienia współcześnie, proponuję stanowisko w postaci hybrydowego ujęcia populizmu⁴². Pozwala ono z kolei zastosować kategorię polityki populistycznej. Istotą tej propozycji są trzy zasadnicze elementy:

- Pierwszym z nich jest odejście od klasycznego pojmowania populizmu jako ideologii. W przyjętej perspektywie za punkt wyjścia uznaję traktowanie populizmu jako mikroideologii⁴³, która w odróżnieniu od makroideologii, co do zasady, charakteryzuje się mniej rozbudowanym opisem świata społeczno-politycznego. Tym samym tak rozumiany populizm ma większą zdolność do wchodzenia w mariaże z innymi ideologiami, które można identyfikować jako prawicowe lub lewicowe⁴⁴. Jednocześnie taki populizm otwarty jest na zasoby i symbole kulturowe (także historyczne) danego społeczeństwa i czyni z nich postulaty stanowiące pewien stały wąski rdzeń ideologiczny. Tym, co pozostaje jednak niezmiennie i stałe dla populizmu, jest zasadnicza dychotomia i nieusuwalny konfliktowy charakter relacji pomiędzy pozytywnie postrzeganym ludem a krytycznie i negatywnie opisywanymi elitami⁴⁵.
- Drugi komponent to z kolei dyskursywne rozumienie populizmu. W tym wymiarze populizm rozumiany jest jako język w użyciu, obejmujący takie elementy jak afirmatywne odwołanie do ludu, krytykę elit politycznych oraz wykluczenie grup obcych⁴⁶. Decydujący jest tu relacyjny charakter populizmu, uwzględniający w kwestii kształtowania się konkretnego przekazu wpływ innych aktorów społecznych oraz kontekstu politycznego. Z perspektywy analiz istotne jest tu skupienie się przede wszystkim na języku i retoryce politycznej⁴⁷.
- Wreszcie trzecim elementem współkształtującym koncepcję polityki populistycznej jest populizm przedstawiany jako strategia polityczna wynikająca ze stylu populistycznego myślenia⁴⁸. W tym ujęciu populizm uznaję za sposób organizacji zarówno niezinstytucjonalizowanych, jak i zinstytucjonalizowanych zasobów politycznych przez charyzmatycznych liderów w ramach politycznego przywództwa, popieranych bezpośrednio przez masę oddanych zwolenników. Celem organizowania się polityków populistycznych jest działanie z wykorzystaniem strategii rozumianej jako forma mobilizacji politycznej, która w tym przypadku niemal

⁴² Zob. A. Lewandowski, M. Polakowski, *Post-Communist Populism in Poland: The Case of the Law and Justice Party*, „Ethnopolitics” 2023.

⁴³ Zbliżony tok rozważań nad populizmem proponuje Margaret Canovan, która zalicza go do grona ideologii rozrzedzonych. Por.: M. Canovan, *Polityka dla ludzi. Populizm jako ideologia demokracji*, [w:] *Demokracja w obliczu populizmu*, red. Y. Mény, Y. Surel, przeł. A. Gąsior-Niemiec, Warszawa 2007, s. 65; M. Freedén, *Ideology: A Very Short Introduction*, Oxford 2003, s. 78-102; B. Stanley, *The Thin Ideology of Populism*, „Journal of Political Ideologies” 2008, vol. 13(1), s. 99.

⁴⁴ P. Aslanidis, *Is Populism an...*, s. 3; B. Stanley, *The Thin Ideology...*, s. 95-96.

⁴⁵ B. Stanley, *The Thin Ideology...*, s. 102; D. Vittori, *Re-Conceptualizing Populism: Bringing a Multifaceted Concept Within Stricter Borders*, „Revista Española de Ciencia Política” 2017, nr 44, s. 45; C. Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge 2007, s. 23.

⁴⁶ A. Lipiński, A. Stępińska, *Współczesne badania...*, s. 12.

⁴⁷ B. Moffitt, *The Populism/Anti-Populism Divide...*, s. 3-4.

⁴⁸ E. Nalewajko, *Między populistycznym...*, s. 40-55.

zawsze ma prowadzić do osiągnięcia zdolności i przeprowadzenia skutecznych prób przesunąć akcentów realizowanej przez państwo polityki, zwłaszcza ekonomicznej, w sposób przenoszący korzyści z grup uprzywilejowanych na warstwy niższe⁴⁹. Strategia polityczna obejmuje zatem metody i instrumenty zdobywania oraz wykonywania władzy⁵⁰.

Łącząc powyższe trzy stanowiska, za politykę populistyczną uznają zbiór określonych postulatów politycznych opartych na mikroideologicznym rdzeniu, sformułowanych i skierowanych do grup uważających się za wykluczone oraz jednocześnie realizowanie praktyki politycznej w sposób przemawiający do kulturowego, społecznego i intelektualnego zaplecza charakterystycznego właśnie dla tych grup⁵¹. Celem takiej polityki jest zdobycie władzy i przekonwertowanie dotychczasowych działań państwa, uzasadniane potrzebą realizacji potrzeb i interesów wymienionych grup.

Polityka populistyczna wykracza poza trzy wskazane obszary współczesnego populizmu i stanowi niejako ich wypadkową. To, który ze wspomnianych elementów polityki populistycznej jest najmocniej wykorzystywany w danym momencie, zależy od sytuacji i pozycji populistów w systemie partyjnym, kalendarza wyborczego i nastrojów społecznych. Niemniej jednak w procesie kryzysu demokracji liberalnej polityka populistyczna w pierwszej kolejności ma wymiar dyskursywny, a populiści, kontestując dotychczasową politykę państwa i/lub system polityczny, wykorzystują populistyczny dyskurs i język jako środek zdobycia społecznego poparcia. Polityka populistyczna realizowana na poziomie dyskursywnym i działań politycznych korzysta z tematów i wątków, które zostały wyróżnione w pierwszej części tekstu jako źródła zaniku zaufania. Populiści w swojej aktywności podejmują zagadnienia takie jak repartycja⁵², zwrot ku przeszłości, zagrożenie tożsamości⁵³ czy też problematykę nierówności i separacji elit od ludu. Istotne jest również, że polityka populistyczna ma za zadanie polaryzować i dzielić społeczeństwo, m.in. tworząc obraz drugiej strony politycznego sporu jako nieuprawnionej do udziału w polityce lub nawet stanowiącej zagrożenie egzystencjonalne⁵⁴. Charakteryzując politykę populistyczną, należy także podkreślić, że bazuje ona często na subiektywnych odczuciach i wyobrażeniach społeczeństw, które na poziomie dyskursywnym zostają nie tyle wygenerowane, co podsycane⁵⁵.

W analizie polityki populistycznej i czynników determinujących jej kształt trzeba również uwzględnić specyficzny proces „populizacji” systemów partyjnych, na który wpływa

⁴⁹ K. Weyland, *Clarifying a Contested...*, s. 14.

⁵⁰ A. Lipiński, A. Stępińska, *Współczesne badania...*, s. 14.

⁵¹ Populizm jako styl prowadzenia polityki i jednocześnie dyskurs definiuje chociażby Pierre-André Taguieff. Por. P.A. Taguieff, *Political Science Confronts Populism: From a Conceptual Mirage to a Real Problem*, „Telos” 1995, vol. 103, s. 9-43.

⁵² Zob. P. Borowiec, *Od dezintegracji do integracji społecznej. Praktyki repartycji jako polityczne narzędzia przekształcania społeczeństwa*, „Studia Politologiczne” 2023, vol. 67.

⁵³ Zob. A. Stępińska, *The Role of Religion in Construction of the People and the Others: A Study of Populist Discourse in the Polish Media*, „International Journal of Communication” 2023, nr 17, s. 2823-2840.

⁵⁴ J.W. Müller, *Demokracja rządzi...*, s. 55-56.

⁵⁵ E. Nalewajko, *Między populistycznym...*, s. 46.

relacja między popytową a podażową stroną populizmu⁵⁶. Polityka populistyczna w ostatnich dekadach przestała być domeną tylko populistów. Samą „populizację” należy interpretować jako przesuwanie się partii i polityków uznawanych za mainstreamowych ku populizmowi, czego wyrazem jest stosowanie narzędzi populistycznych czy też „przechwytywanie” haseł protestu i „antysystemowych”⁵⁷. Mamy więc do czynienia ze zjawiskiem, które badacze określają mianem populizmu kontrolowanego⁵⁸ czy też postpopulizmu⁵⁹.

c. Destrukcja instytucji

Ostatnim elementem omawianego procesu kryzysu demokracji, a jednocześnie efektem polityki populistycznej jest destrukcja instytucji państwa demoliberalnego. Działania populistów, którzy sprawowali rządy, określane są mianem przechodzenia ku demokracji nieoliberalnej. Jak określił tę zależność Andrzej Antoszewski: *Demokracja nieoliberalna jest produktem procesu politycznego prowadzącego do zwycięstwa partii populistycznej w rozmiarze pozwalającym na zmianę lub obejście konstytucji*⁶⁰. Samo pojęcie demokracji nieoliberalnej zostało w literaturze przedmiotu dokładnie wyjaśnione⁶¹, dzięki czemu możliwe okazało się również wyznaczenie podstawowych kierunków działania populistów u władzy.

Jak konstatuje badacz zagadnienia, demokracja nieoliberalna stanowi gruntowną modyfikację jej wersji liberalnej, zmierzającej – w opinii populistów – w dwóch kierunkach: przywrócenia ściślejszych więzi między rządzonymi a rządzącymi oraz zwiększenia skuteczności działania tych ostatnich w rozwiązywaniu palących problemów społecznych⁶². Zmierzanie w stronę demokracji nieoliberalnej odnosi się do takich elementów ustroju demoliberalnego jak ochrona wolności i praw obywatelskich, uznanie praw mniejszości, idea rządów prawa, instytucje antywiększościowe oraz akceptacja pluralizmu⁶³.

Na poziomie instytucjonalnym wyrazem budowania demokracji nieoliberalnej jest zakwestionowanie zasady trójpodziału władzy⁶⁴, która ustępuje miejsca koncentracji

⁵⁶ Zbliżonym podziałem do populizmu podaży i popytu jest rozróżnienie na populizm odgórny i oddolny. Zob. A. Pelinka, *Populizm w Europie – w poszukiwaniu znaczenia mglistego pojęcia*, [w:] *Populizm w Europie. Defekt i przejaw demokracji?*, red. J.M. De Waele, A. Pacześniak, Warszawa 2010, s. 18.

⁵⁷ P. Przyłęcki, *Populizm w polskiej polityce. Analiza dyskursu polityki*, Warszawa 2012; R. Eatwell, M. Goodwin, *Narodowy populizm...*, s. 287-295; M. Wiewiórka, *Co z tą Francją, Panie Macron?*, przeł. A. Stańczyk, Warszawa 2022; P. Sadura, S. Sierakowski, *Populizm zaraża*, [w:] tychże, *Spółczesność populistów...*

⁵⁸ G. Hermet, *Przemiana populizmu*, [w:] *Populizm w Europie...*, s. 46.

⁵⁹ R. Eatwell, M. Goodwin, *Narodowy populizm...*, s. 287.

⁶⁰ A. Antoszewski, *Demokracja nieoliberalna jako projekt polityczny*, „Przegląd Europejski” 2018, nr 2, s. 19.

⁶¹ Zob.: F. Zakaria, *The Rise of Illiberalism...*, s. 22-43; S. Kubas, *Kryzys węgierskiego parlamentaryzmu po 2010 roku w warunkach rozwoju demokracji nieoliberalnej*, „Studia Politologiczne” 2023, vol. 69; M.F. Plattner, *Illiberal Democracy and the Struggle on the Right*, „Journal of Democracy” 2019, vol. 30(1), s. 5-16; A. Bień-Kacała, T. Drinóczi, *Illiberal Constitutionalism in Poland and Hungary. The Deterioration of Liberal Democracy, Misuse of Human Rights and Abuse of the Rule of Law*, London–New York 2022, s. 17-18.

⁶² A. Antoszewski, *Demokracja nieoliberalna...*, s. 12.

⁶³ *Tamże*, s. 13.

⁶⁴ Zob. R. Radek, *Demontaż trójpodziału władzy jako mechanizm odchodzenia od demokracji w świetle doświadczeń polskich i węgierskich w drugiej dekadzie XXI wieku*, [w:] *Pomiędzy demokracją*

i centralizacji władzy politycznej oraz kontroli większości nad wszystkimi gałęziami władzy, a zwłaszcza nad władzą sądowniczą⁶⁵.

Populistyczna władza wykonawcza podkreśla, że wywodzi się z bezpośrednich wyborów, w których większość społeczeństwa ją popiera, dlatego też posiada mandat społeczny do tego, aby dokonywać zmian w imię ludu bez konieczności dopuszczenia do głosu innych ośrodków i aktorów politycznych, w tym opozycji oraz wolnych mediów⁶⁶. Mamy więc do czynienia z podporządkowaniem egzekutywie wymiaru sądowniczego, ograniczeniem autonomii Trybunału Konstytucyjnego oraz przedmiotowym traktowaniem legislatury przez rządzącą większość⁶⁷.

Tak ukształtowany system zachowuje mechanizm odpowiedzialności władzy przed społeczeństwem w postaci cyklicznych i rywalizacyjnych wyborów, istnienie opozycji parlamentarnej, sądownictwo konstytucyjne, niezależne media, wolność zrzeszania się i zgromadzeń oraz organizacje pozarządowe, jednak rządząca większość stara się zminimalizować ich faktyczne znaczenie, tak modyfikując reguły ich działania, aby nie szkodziły realizacji jej wizji⁶⁸.

ZAKOŃCZENIE

Przedstawiony w artykule model procesu kryzysu demokracji liberalnej ukazuje określoną sekwencję występujących po sobie etapów, co pozwala uchwycić i rozpoznać unikalne cechy całego zjawiska. Dzięki temu możliwe staje się uniknięcie błędu separowania od siebie wybranych zjawisk, co mogłoby się przekładać na uproszczenie diagnoz i wniosków dotyczących np. roli populizmu w procesie kryzysu demokracji czy też społecznych uwarunkowań kryzysu.

Dokonana analiza tytułowego zagadnienia pozwala sformułować cztery zasadnicze wnioski:

- Po pierwsze, w przypadku omawianego zagadnienia możemy mówić o linearnym procesie jako sekwencji zdarzeń i zjawisk, które występują po sobie, są od siebie zależne, ale nie zawsze ta zależność ma charakter zwrotny (dwukierunkowy). O ile np. źródła zaniku zaufania do instytucji demokracji liberalnej jednokierunkowo determinują ów spadek jego poziomu, o tyle polityka populistyczna nie tylko jest konsekwencją, lecz także pogłębia wspomniany kryzys zaufania.
- Po drugie, co wynika po części z wniosku pierwszego, trudno mówić o stopniowości kryzysu i jego pogłębianiu wraz z następowaniem kolejnych etapów.

a autorytaryzmem. Doświadczenia polityczno-ustrojowe państw współczesnych, red. J. Wojnicki, J. Zalesny, Warszawa 2018.

⁶⁵ A. Antoszewski, *Demokracja nieliberalna...*, s. 15, 23.

⁶⁶ Por. S. Kubas, *Kryzys węgierskiego...*, s. 27; A. Bień-Kacała, T. Drinóczi, *Illiberal Constitutionalism...*, s. 42-45.

⁶⁷ A. Antoszewski, *Demokracja nieliberalna...*, s. 13; S. Levitsky, D. Ziblatt, *Tak umierają demokracje*, przeł. O. Łabendowicz, Łódź 2018, s. 93-97.

⁶⁸ A. Antoszewski, *Demokracja nieliberalna...*, s. 15, 23. J.W. Müller, *Demokracja rządzi...*, s. 43-54.

Kolejne fazy procesu należy bowiem interpretować jako wzrost potencjału zaistnienia ostatniego etapu procesu kryzysu, czyli destrukcji instytucji demoliberalnych. Jednocześnie owo prawdopodobieństwo rozmontowania demoliberalnego reżimu będzie uzależnione od procesu przeciwnego. Chodzi o zmniejszanie szans na realizację polityki populistycznej zmierzającej ku demokracji nieliberalnej poprzez wprowadzanie elementów demokracji opancerzonej. Demokrację opancerzoną należy rozumieć jako zdolność samoobrony demokratycznego reżimu przed byciem zniszczonym przez siły antydemokratyczne z wykorzystaniem zarówno rozwiązań prawnych, działania instytucji państwa, jak i społeczeństwa obywatelskiego⁶⁹.

- Po trzecie, istotne jest, aby czynniki wpływające na kryzys zaufania analizować łącznie jako konglomerat współzależnych i wspierających się zjawisk oraz uwzględniać aspekt emocji i subiektywnych ocen aktorów społecznych.
- Po czwarte, w uproszczonym schemacie polityka populistyczna w modelu kryzysu demokracji uwidacznia się w pierwszej kolejności w postaci dyskursywnej, będąc odpowiedzią na popytową stronę populizmu. W konsekwencji stanowi ona źródło wyborczego sukcesu populistów, co z kolei pozwala dodać do praktyk dyskursywnych populistyczną praktykę rządzenia, ukierunkowaną na zmianę instytucji charakterystycznych dla demokracji liberalnej.

BIBLIOGRAFIA

- Aberle D.F., *A Note on Relative Deprivation Theory as Applied to Millenarian and Other Cult Movements*, Haga 1962.
- Afeltowicz Ł., Pietrowicz K., *Koniec socjologii, jaką znamy, czyli o maszynach społecznych i inżynierii socjologicznej*, „Studia Socjologiczne” 2008, nr 3(190).
- Antoszewski A., *Demokracja nieliberalna jako projekt polityczny*, „Przegląd Europejski” 2018, nr 2, <https://doi.org/10.5604/01.3001.0013.0788>.
- Antoszewski A., *Współczesne teorie demokracji*, Warszawa 2016.
- Aslanidis P., *Is Populism an Ideology? A Refutation and a New Perspective*, „Political Studies” 2015, vol. 64(1), <https://doi.org/10.1111/1467-9248.12224>.
- Bäcker R., Rak J., *Trajektoria trwania opancerzonych demokracji*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2019, nr 3, <https://doi.org/10.19195/2300-7249.41.3.5>.
- Balicki B., *Odmowa komunikowania jako narzędzie w organizacji społecznej. Prolegomena*, „Dyskurs i Dialog” 2022, nr 9, <http://doi.org/10.5281/zenodo.7415479>.
- Bankowicz M., *Teoria demokracji liberalnej i krytyka demokracji populistycznej według Giovanniego Sartorio*, [w:] *Między demokracją liberalną a nieliberalną*, red. K. Walecka, K. Wojtas, Kraków 2021.
- Bealey F., *Democratic Elitism and the Autonomy of Elites*, „International Political Science Review” 1996, vol. 17(3), <https://doi.org/10.1177/019251296017003009>.

⁶⁹ Zob. R. Bäcker, J. Rak, *Trajektoria trwania opancerzonych demokracji*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2019, nr 3, s. 66-67.

- Bieć-Kacała A., Drinóczi T., *Illiberal Constitutionalism in Poland and Hungary. The Deterioration of Liberal Democracy, Misuse of Human Rights and Abuse of the Rule of Law*, London–New York 2022, <https://doi.org/10.4324/9781003175353>.
- Borowiec P., *Od dezintegracji do integracji społecznej. Praktyki repartycji jako polityczne narzędzia przekształcania społeczeństwa*, „Studia Politologiczne” 2023, vol. 67, <http://doi.org/10.33896/SPolit.2023.67.11>.
- Broda-Wysocki P., *Paradygmat analiz ubóstwa i wykluczenia społecznego*, „Przegląd Europejski” 2021, nr 2, <https://doi.org/10.31338/1641-2478pe.2.21.1>.
- Buchowski M., *Czyścić. Antropologia neoliberalnego postsocjalizmu*, Poznań 2017.
- Canovan M., *Polityka dla ludzi. Populizm jako ideologia demokracji*, [w:] *Demokracja w obliczu populizmu*, red. Y. Mény, Y. Surel, przeł. A. Gąsior-Niemiec, Warszawa 2007.
- Crouch C., *Post-Democracy*, Oxford 2004.
- Dahl R.A., *Demokracja i jej krytycy*, przeł. S. Amsterdamski, Kraków 1995.
- Democracy Index 2022, [online] <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2022/>.
- Eatwell R., Goodwin M., *Narodowy populizm. Zamach na liberalną demokrację*, przeł. W. Kurylak, Katowice 2020.
- Filipowicz S., *Kryzys demokracji. Krok w kierunku diagnozy*, [w:] *Demokratyczne i niedemokratyczne reżimy polityczne*, red. J.G. Otto, Warszawa 2015.
- Fordoński A., *Opinia publiczna wobec planu Balcerowicza*, „Societas et Ius” 2014, nr 3, <https://doi.org/10.12775/SEI.2014.005>.
- Freeden M., *Ideology: A Very Short Introduction*, Oxford 2003, <https://doi.org/10.1093/actrade/9780192802811.001.0001>.
- Fuchs S., *Three Sociological Epistemologies*, „Sociological Perspectives” 1993, vol. 36, nr 1, <https://doi.org/10.2307/1389440>.
- Gidron N., Bonikowski B., *Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda*, „Weatherhead Working Paper Series” 2013, nr 13-0004, <https://doi.org/10.2139/ssrn.2459387>.
- Heinisch R., Jansesberger V., *Lacking Control – Analysing the Demand Side of Populist Party Support*, „European Politics and Society” 2022, vol. 25(2), <https://doi.org/10.1080/23745118.2022.2150027>.
- Hermet G., *Przemiana populizmu*, [w:] *Populizm w Europie. Defekt i przejaw demokracji?*, red. J.M. De Waele, A. Pacześniak, Warszawa 2010.
- Inglehart R.F., Norris P., *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*, „Harvard Kennedy School Faculty Research Working Papers” 2016, nr RWP16-026, <http://doi.org/10.2139/ssrn.2818659>.
- Kasińska A., Dudała R., *Demokracje zbuntowane*, Kielce 2022.
- Kasińska-Metryka A., *Demokracja liberalna w okowach „nowego populizmu”*, [w:] *Zmierzch demokracji liberalnej?*, red. K.A. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak, Warszawa 2018.
- Korolczuk E., *Populizm, nierówności i uwiąd obywatelstwa socjalnego*, [w:] *Almanach 2019-2020*, red. J. Żakowski, Warszawa 2019.
- Krastew I., Holmes S., *Światło, które zgasto. Jak Zachód zawiodł swoich wyznawców*, przeł. A. Paszkowska, Warszawa 2020.

- Kubas S., *Kryzys węgierskiego parlamentaryzmu po 2010 roku w warunkach rozwoju demokracji nie-liberalnej*, „Studia Politologiczne” 2023, vol. 69, <http://doi.org/10.33896/spolit.2023.69.2>.
- Kurlantzick J., *Democracy in Retreat: The Revolt of the Middle Class and the Worldwide Decline of Representative Government*, New Haven 2013.
- Lasch Ch., *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*, London–New York 1995.
- Laska A., *Mit „sprawiedliwej normalności” w społecznym wymiarze dyskursu tranzycji systemowej w Polsce*, [w:] *Ustrój państwa w polskiej myśli politycznej XX-XXI wieku*, red. A. Lewandowski, A. Meller, W. Wojdyło, Toruń 2011.
- Laska A., *Sprawiedliwość społeczna w dyskursie polskiej zmiany systemowej*, Toruń 2011.
- Levitsky S., Ziblatt D., *Tak umierają demokracje*, przeł. O. Łabendowicz, Łódź 2018.
- Levitsky S., Ziblatt D., *Tyranny of the Minority: How to Reverse an Authoritarian Turn, and Forge a Democracy for All*, London 2023.
- Lewandowski A., *Endogenne źródła kryzysu demokracji liberalnej jako przedmiot badań*, „Horyzonty Polityki” 2022, nr 13(44), <https://doi.org/10.35765/hp.2299>.
- Lewandowski A., Polakowski M., *Post-Communist Populism in Poland: The Case of the Law and Justice Party*, „Ethnopolitics” 2023, <https://doi.org/10.1080/17449057.2023.2194111>.
- Lewandowski A., *Uwarunkowania politycznej kontestacji w perspektywie studiów nad kryzysem demokracji liberalnej*, „Teoria Polityki” 2023, nr 7, <https://doi.org/10.4467/25440845TP.23.006.17519>.
- Lipiński A., Stępińska A., *Współczesne badania nad populizmem – wybrane dylematy i kluczowe podejścia*, [w:] *Badania nad dyskursem populistycznym: wybrane podejścia*, red. A. Stępińska, A. Lipiński, Poznań 2020.
- Markowska B., *Epistemologiczne źródła kryzysu demokracji liberalnej*, „Civitas. Studia z Filozofii Polityki” 2018, nr 22, <https://doi.org/10.35757/CIV.2018.22.03>.
- Migalski M., *Nieludzki ustrój. Jak nauki biologiczne wyjaśniają kryzys demokracji liberalnej oraz wskazują sposoby jej obrony*, Łódź 2020.
- Moffitt B., *The Populism/Anti-Populism Divide in Western Europe*, „Democratic Theory” 2018, vol. 5(2), <https://doi.org/10.3167/dt.2018.050202>.
- Mounk Y., *Lud kontra demokracja. Dlaczego nasza wolność jest w niebezpieczeństwie i jak ją ocalić*, przeł. K. Gucio, Warszawa 2019.
- Mudde C., *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge 2007, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511492037>.
- Müler J.W., *Demokracja rządu*, przeł. T. Sawczuk, Warszawa 2022.
- Naím M., *The End of Power: From Boardrooms to Battlefields and Churches to States, Why Being In Charge Isn't What It Used to Be*, New York 2013.
- Nalewajko E., *Między populistycznym a liberalnym. Style polityczne w Polsce po roku 1989*, Warszawa 2013.
- Niedzwiedzki A., *Ewolucja liberalnego paradygmatu prawa i gospodarki międzynarodowej*, [w:] *Utopie i dystopie: wizje polityki i ustrojów politycznych*, red. M. Jastrzębski, W. Trempała, M. Wałdoch, Bydgoszcz 2021.
- Norris P., *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*, Cambridge 2011, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511973383>.
- Nowak L., *Krucze podstawy liberalnej demokracji*, [w:] *Zmierzch demokracji liberalnej?*, red. K.A. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak, Warszawa 2018.

- Nowak L., *Nieoświecone masy i egoistyczne elity. Przyczynek do sporu o źródła kryzysu demokracji liberalnej*, „Myśl Polityczna. Political Thought” 2022, nr 2(13).
- Olender K., *Globalne procesy erozji demokracji w perspektywie czynników politycznych, społecznych i medialnych*, „Horyzonty Polityki” 2021, nr 12(39), <https://doi.org/10.35765/hp.1993>.
- Panizza F., *Introduction: Populism and the Mirror of Democracy*, [w:] *Populism and the Mirror of Democracy*, red. F. Panizza, London–New York 2005.
- Pelinka A., *Populizm w Europie – w poszukiwaniu znaczenia mglistego pojęcia*, [w:] *Populizm w Europie. Defekt i przejaw demokracji?*, red. J.M. De Waele, A. Paczeński, Warszawa 2010.
- Plattner M.F., *Illiberal Democracy and the Struggle on the Right*, „Journal of Democracy” 2019, vol. 30(1), <https://doi.org/10.1353/jod.2019.0000>.
- Porta D. della, *Can Democracy Be Saved? Participation, Deliberation and Social Movements*, Cambridge 2013.
- Przeworski A., *Crises of Democracy*, Cambridge 2019, <https://doi.org/10.1017/9781108671019>.
- Przyłęcki P., *Populizm w polskiej polityce. Analiza dyskursu polityki*, Warszawa 2012.
- Pytlas B., *Radical Right Politics in East and West: Distinctive yet Equivalent*, „Sociology Compass” 2018, vol. 12(11), <https://doi.org/10.1111/soc4.12632>.
- Radek R., *Demontaż trójpodziału władzy jako mechanizm odchodzenia od demokracji w świetle doświadczeń polskich i węgierskich w drugiej dekadzie XXI wieku*, [w:] *Pomiędzy demokracją a autorytaryzmem. Doświadczenia polityczno-ustrojowe państw współczesnych*, red. J. Wojnicki, J. Zalesny, Warszawa 2018.
- Rosicki R., *Kryzys demokracji liberalnej – wybrane problemy rządzenia, legitymizacji i reprezentacji*, [w:] *Od teorii do praktyki politycznej. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Zbigniewowi Błokowi z okazji 40-lecia pracy naukowej i 70-lecia urodzin*, red. M. Kołodziejczak, R. Rosicki, Poznań 2012.
- Rozen Ł., *Liberalizm i demokracja jako fundamentalny dylemat współczesnej polityki*, [w:] *Zmierzch demokracji liberalnej?*, red. K.A. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak, Warszawa 2018.
- Runciman D., *Jak kończy się demokracja*, przeł. S. Żuchowski, Warszawa 2019.
- Sadura P., Sierakowski S., *Spółczesność populistów*, Warszawa 2023.
- Siewierska-Chmaj A., *Polityka strachu. Jak strach zabija demokrację*, Toruń 2023.
- Stanley B., *A New Populist Divide? Correspondences of Supply and Demand in the 2015 Polish Parliamentary Elections*, „East European Politics and Societies: and Cultures” 2019, vol. 33(1), <https://doi.org/10.1177/0888325418783056>.
- Stanley B., *The Thin Ideology of Populism*, „Journal of Political Ideologies” 2008, vol. 13(1), <https://doi.org/10.1080/13569310701822289>.
- Stępińska A., *The Role of Religion in Construction of the People and the Others: A Study of Populist Discourse in the Polish Media*, „International Journal of Communication” 2023, nr 17.
- Sulikowski A., *Demoliberalizm, populizm, autorytaryzm. Kryzys hegemonii i poszukiwanie (nowego) prawniczego logosu*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, nr 42(3).
- Szlachta B., *Demokracja liberalna. Źródła, ustanowienie (?) i kres (?)*, Warszawa 2022.
- Szułdrzyński M., *Media społecznościowe kontra liberalna demokracja, jaką znamy*, [w:] *Znaczenie nowych technologii dla jakości systemu politycznego. Ujęcie politologiczne, prawne i socjologiczne*, red. M. Bernaczyk, T. Gąsior, J. Misiuna, M. Serwaniec, Toruń 2020.

- Taguieff P.A., *Political Science Confronts Populism: From a Conceptual Mirage to a Real Problem*, „Telos” 1995, vol. 103, <https://doi.org/10.3817/0395103009>.
- Urbinati N., *Reflections on the Meaning of the „Crisis of Democracy”*, „Democratic Theory” 2016, vol. 3(1), <https://doi.org/10.3167/dt.2016.030102>.
- Vibert F., *The Rise of the Unelected Democracy and the New Separation of Powers*, Cambridge 2007, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511491160>.
- Vittori D., *Re-Conceptualizing Populism: Bringing a Multifaceted Concept Within Stricter Borders*, „Revista Española de Ciencia Política” 2017, nr 44, <https://doi.org/10.21308/recp.44.02>.
- Walecka K., *Przekraczając Rubikon – między kryzysem a upadkiem demokracji*, [w:] *Między demokracją liberalną a nieliberalną*, red. K. Walecka, K. Wojtas, Kraków 2021.
- Weyland K., *Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics*, „Comparative Politics” 2001, vol. 34(1), <https://doi.org/10.2307/422412>.
- Wieviorka M., *Co z tą Francją, Panie Macron?*, przeł. A. Stańczyk, Warszawa 2022.
- Wodak R., *Entering the ‘Post-Shame Era’: The Rise of Illiberal Democracy, Populism and Neo-Authoritarianism in Europe*, „Global Discourse” 2019, vol. 9(1), <https://doi.org/10.1332/204378919X15470487645420>.
- Wojtas K., *Partie populistyczne w Czechach i na Słowacji*, Warszawa 2011.
- Wolff-Powęska A., *Oswojona rewolucja. Europa Środkowo-Wschodnia w procesie demokratyzacji*, Poznań 1998.
- Woźniak W., *Nierówności społeczne w polskim dyskursie politycznym*, Warszawa 2012.
- Zakaria F., *The Rise of Illiberal Democracy*, „Foreign Affairs” 1997, vol. 76(6), <https://doi.org/10.2307/20048274>.
- Zielonka J., *Kontrrewolucja. Liberalna Europa w odwrocie*, przeł. J. Bednarek, Warszawa 2018.
- Ziółkowski M., *O imitacyjnej modernizacji społeczeństwa polskiego*, [w:] *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości, więzi społeczne czasów transformacji*, red. P. Sztompka, Warszawa 1999.
- Zuboff S., *Wiek kapitalizmu inwigilacji. Walka o przyszłość ludzkości na nowej granicy władzy*, przeł. A. Unterschuetz, Poznań 2020.
- Zybertowicz A., Gurtowski M., Tamborska K., Trawiński M., Waszewski J., *Samobójstwo Oświecenia? Jak neuronauka i nowe technologie pustoszą ludzki świat*, Kraków 2015.

Arkadiusz LEWANDOWSKI, Katedra Teorii Polityki i Zarządzania Sferą Publiczną, Wydział Nauk o Polityce i Administracji Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. Współautor monografii *Między upodmiotowieniem a upolitycznieniem. Polski samorząd terytorialny w realiach (kryzysu) demokracji liberalnej po 1989 roku* (2022), autor książki *Akcja Wyborcza Solidarność. Centroprawica w poszukiwaniu modelu współpracy* (2016) oraz kilkudziesięciu artykułów i rozdziałów w pracach zbiorowych. Jego zainteresowania badawcze obejmują zagadnienia teorii współczesnego kryzysu demokracji liberalnej oraz funkcjonowania partii politycznych w Polsce. Zastępca redaktora naczelnego czasopisma naukowego „Dyskurs i Dialog” oraz członek redakcji pisma „Historia i Polityka”.